

סימן יח אונאה בכשרות

ראשי פרקים

- א. יפות ונמצאו רעות
- ב. שינוי מחמת אנינות דעת
- ג. כשכבר הוגש האוכל לאורחים

נשאלתי - שמעון סיפק שרותי קייטרינג לראובן. ידוע בעיר שהקייטרינג של שמעון משתמש רק בבשר "חלק". לאחר שהאוכל בושל, התברר ששמעון נתן בשר בהכשר מהודר אך לא "חלק". מה הדין כשהאוכל לא הוגש עדיין לאורחים, ומה הדין אם הנ"ל הוברר לאחר שהאוכל נאכל?

א. יפות ונמצאו רעות

תנן במשנה ב"ב פג, ב: "מכר לו חיטין יפות ונמצאו רעות, הלוקח יכול לחזור בו. רעות ונמצאו יפות, מוכר יכול לחזור בו ... שחמתית ונמצאת לבנה, לבנה ונמצאת שחמתית. עצים של זית ונמצאו של שקמה, של שקמה ונמצאו של זית, יין ונמצא חומץ, חומץ ונמצא יין, שניהם יכולים לחזור בהן". המשנה מבחינה בין כשמכר לו מין אחר לגמרי, לבין כשמכר לו את החפץ הנדרש אך באיכות שונה. כך עולה מפירוש הרשב"ם שם (ד"ה מכר לו חטים):

"... שהרי חיטים התנה לו למכור וחטין מכרו. ואי משום דרעות נינהו, אין זה אלא אונאה כעין אונאת שתות ..."

ובפירוש הרשב"ם בהמשך המשנה (בד"ה ונמצאת לבנה):

"שניהן טעו. דכיון דהתנה לו למכור שחמתית (אדומה), חפץ היה לעכב הלבנה, וגם הלוקח לא היה חפץ בלבנה כי אם בשחמתית. וכן כל הני דקתני ואזיל דהווי שני מינין, ואיכא דניחא ליה בהאי ולא ניחא ליה בהאי ..."

לאמור - כאשר מדובר באותו מוצר עליו סיכמו הקונה והמוכר, רק שאיכות המוצר שונה, יש כאן טענת אונאה ולא טענת מקח טעות, ויש לטעון "מעין" טענת אונאה (בשינוי מסוים, עיי"ש ברשב"ם וברמב"ם שיובא להלן). אולם כאשר נמכר מין שונה, אפילו אינו שונה לחלוטין, יש למוכר ולקונה טענה לביטול המקח אף אם לא נתאנו. משנה זו הובאה להלכה ברמב"ם (מכירה יז, א-ב), ובשו"ע חו"מ רלג, א. המחבר מוסיף, שביפות ונמצאו רעות אפילו לא התאנה בדמים, לוקח יכול לחזור בו. וברעות ונמצאו יפות, אפילו לא התאנה בדמים, מוכר יכול לחזור בו, וכ"ה בנימוק"י (מא, ב בעמוה"ר), וכן פירש הרב המגיד (מכירה יז, א) את דברי הרמב"ם. ובטעם הדין כתב הרב המגיד:

"... מפני שהטעהו ויש ביניהם שינוי השם, והרי זה קצת כשינוי חפץ מחפץ."

מדברי הרב המגיד נראה, שדוקא במקום שהשינוי באיכות יש בו שינוי שם, כגון "סוג א" ו"סוג ב", יש מקום לטענת החזרת המקח. שינוי שם מסוג זה יש בו "קצת" משינוי חפץ לחפץ (יין ונמצא חומץ). [עיינן מעין זה לענין שינוי מעשה בקניני גזילה, תוס' ב"ק צג, ב ד"ה עצים].

ב. שינוי מחמת אנינות דעת

תרומת הדשן (סי' שכב) דן בראובן שבקש משמעון שימכור לו בשר איל מסורס, והסכימו שמעון וראובן על המכר, ובדיעבד התברר שמכר לו בשר איל שאינו מסורס (ריחו נודף ואינו טוב לאכול כמסורס). ובא ראובן לבטל את המכר בטענת מקח טעות, ושמעון מסרב לבטל המקח אלא רק להחזיר הפרש המחיר. ופוסק תרומת הדשן שאין כאן מקח טעות, וראיה מהגמ' ביצה ז, א ממי שרצה לקנות ביצים של תרנגולת חיה, ובמפורש אמר שאינו חפץ בביצים שנמצאו בתרנגולת לאחר שנשחטה. ונפק"מ בין ביצי חיה לביצי שחוטה, שביצי חיה ראויים לאפרוחים משא"כ ביצי שחוטה. ואילו הרוצה לאוכלם - הן ביצי חיה והן ביצי שחוטה ראויים לאכילה אלא שביצי חיה יפים יותר. מוכיח מכאן תרומת הדשן, שכאשר חפץ הלוקח בביצים לאכילה, אף שאמר בפירוש שרצונו בביצי חיה ואין מעלת ביצי חיה כביצי שחוטה, מ"מ המקח קיים ומחזיר לו ההפרש. וא"כ הוא הדין במי שחפץ באיל מסורס, אף שבשר איל מסורס מעלתו גדולה יותר לאכילה מבשר איל שאינו מסורס, מ"מ כיון שראוי לאכילה, אין זה מקח טעות. [ועיינן ברי"ף וברא"ש בביצה שם שהיתה להם גירסא אחרת, ועיינן ביש"ש (ביצה א, כ). ולפי גירסא זו, דוקא כאשר נפסדו ואין הלוקח יכול להחזיר הביצים לא הוי מקח טעות, משא"כ כשיכול הלוקח להחזיר הביצים הוי מקח טעות. ועיי' בנתיבות רלג, ג דהוי ספיקא דדינא, ואכמ"ל.] וממשיך תרומת הדשן:

"אמנם אם ידוע הוא דראובן כ"כ איסטניס דלא קאכיל כלל בשר איל שאינו מסורס, מצינו למימר דמקח טעות לגמרי הוא, דהא לא שווי ליה כלום לאכילה. ואע"ג דלרוב העולם שוה לאכילה, בתר דידיה אזלינן, וכהאי גוונא אמרינן בפרק לא יחפור (ב"ב כג, א), דאמר רב יוסף, כיון דאנינא דעתי, כקטורא ובית הכיסא הוא דמי."

מבואר מדברי תרומת הדשן, דיש בחפץ חסרון מחמת אנינות דעת הקונה, אע"ג שכלפי רוב העולם אינו חסרון, בתר הקונה אזלינן. ודוקא כשידוע שהלוקח אגב דעת, הא בלאו הכי, אין זה מקח טעות ומחזיר לו את הפרש המחיר. וכ"פ הרמ"א חו"מ רלג, א.

והנה בנדו"ד, אם ידוע שהלוקח מקפיד לאכול בשר "חלק", או שהוא משתייך לחוג המקפידים לאכול רק בשר "חלק", הוי ודאי מקח טעות, דממה נפשך, או דהוי יפות ונמצאו רעות, ואף אם נגדיר את הדין של בשר "חלק" כאנינות דעת, מ"מ אף בכהאי גוונא הוי מקח טעות וכמש"פ תרומת הדשן והרמ"א, ובטל המקח. [ובמידה והלוקח

משתייך לחוג המקפידים לאכול בשר "חלק", יתכן והוי בכגון זה גם מנהג בני המדינה שהוא מום המבטל מקח, עיינן חו"מ רלב, ו, וצ"ע.]

אמנם תהיה נפק"מ במי שידוע שאינו מקפיד על בשר "חלק", והזמין דוקא בשר "חלק", דבכגון זה דמי למי שאמר שרצונו בביצי חיה ונתנו לו בשר שחוטה, דלמש"כ תרומת הדשן המקח קיים ומחזיר את הפרש המחיר. ברם, נראה דבכהאי גוונא שהזמין בשר "חלק", אף שהוא אינו מקפיד, יתכן וחלק מהאורחים (הנוכחים או אלה שהיו אמורים להגיע) מקפידים ועבורם הזמין הבשר ה"חלק", ולענין זה לא אזלין רק בתר דעת המזמין אלא אף בתר דעת האורחים שעבורם הזמין, דכיון דאנינא דעתייהו הוי מקח טעות. ואין להביא ראיה לסתור מהא דאיתא בחולין צד, ב דאין האורחים רשאים ליתן ממה שלפניהם לבנו ובתו של בעה"ב אא"כ נטלו רשות מבעה"ב, עיין בשו"ע או"ח קע, יט ואהע"ז כח, יז ובט"ז ס"ק לד, דהתם מיירי לענין בעלות על האוכל המוגש לפניהם, משא"כ בנידון אונאה, אם ידע המוכר שהקונה מזמין את האוכל עבור אורחים, גם אנינות דעת האורחים מבטלת את המקח כיון דעבורם הזמין, ואין לדבר שייכות מי הבעלים על האוכל המוגש לפניהם. ואף דבנדו"ד לא הודיע ראובן לשמעון שרצונו דוקא בבשר "חלק", מ"מ כיון שידוע בעיר ששמעון מספק רק בשר "חלק", אם לא התנה מפורש הרי זה כמתחייב לספק בשר "חלק", דסתם בשר לגביה דידיה הוי בשר "חלק", ובפרט כשניכר שהלוקח מהמהדרים בכשרות והו"ל כמוכר מכירו שאינו חפץ אלא בבשר "חלק". עיין ב"ב ר"פ המוכר פירות, ובשו"ע חו"מ רלב, כג.

ברם, לענ"ד נראה שכאשר מקובל בציבור שפלוגי מספק בשר "חלק" הכוונה לבשר בהכשר מהודר, וכן רבים משלומי אמוני ישראל מקפידים על אכילת בשר בהכשר מהודר טפי מאכילת בשר "חלק". דרך העולם לומר על מי שמספק מנות בשר בהכשר מהודר, שהוא מספק בשר "חלק". משא"כ כאשר סיכמו מפורש שישפק לו בשר "חלק", הכוונה ל"חלק" ממש ולא סגי בהכשר מהודר. וע"כ צ"ע אם יכול לבטל את המקח כשלא התנו במפורש על בשר "חלק", ומ"מ ישלם את מחיר שווי המנה, ואם כבר פרע שמעון לראובן, יחזיר שמעון את הפרש המחיר כיון דהוי בעין, וכמש"כ תרומת הדשן.

ג. כשכבר הוגש האוכל לאורחים

הרמב"ם בהל' מכירה טז, יד, כתב וז"ל:

"אבל המוכר דבר שאיסור אכילתו מדברי סופרים, אם היו הפירות קיימין מחזיר את הפירות ונוטל את דמיו, ואם אכלן אכלן ואין המוכר מחזיר לו כלום."

הובאו דבריו להלכה בשו"ע חו"מ רלד, ג ויור"ד קיט, יג. הש"ך ביור"ד קיט, כז הקשה, מדוע אם אכלן הקונה לא יחזיר לו המוכר את הפרש הדמים. תירץ הש"ך וז"ל:

"אלא נראה לי הטעם דהם לא גזרו איסור כדי להוציא ממון, דלענין ממון אוקמוה אדין תורה."

מדברי הש"ך מבואר שגזירת חכמים באיסורים הצתמצמה דוקא לדיני איסור והיתר וכו', אך אין בה כדי ליצור קביעות ממוניות בדיני חושן משפט. אולם אם נפרש כן, צריך באור מדוע כאשר הפירות קיימים מחזיר את הפירות ונוטל את דמיו, הרי חכמים לא גזרו לענין ממון. ונראה לבאר את דברי הש"ך, דפשוט שכאשר מוכר אדם לתבירו דבר האסור מדרבנן, שיש בכך משום מקח טעות. לענין החזרת המקח קובעת ההגדרה שטבע הרמב"ם בפט"ו מהל' מכירה ה"ה (הובאו דבריו להלכה בשו"ע חו"מ

רלב,ה), שכל שהסכימו עליו בני המדינה שהוא מום שמחזירין בו מקח זה, מחזירין בו המקח. ולכן גם איסור דרבנן בודאי שלא נגרע חלקו מאותם דברים שנהגו שהם בבחינת מום. כל זה במצב שניתן להחזיר את המקח, אולם כאשר נאכל האיסור דרבנן אין אנו דנים מצד החזרת מקח, שהרי לא ניתן להחזיר את המקח, אלא דנים אנו לחייב את המוכר מצד העובדה שבפועל מכר דבר הפחות בשוויו מחמת היותו אסור באכילה מדרבנן. נכנסים אנו לגדרי אונאה, מה ערכו של החפץ. נכון שבפועל אם ניתן היה להחזיר את דבר המאכל, היו דיני אונאה נמדדים לפי מחיר השוק (ראה לדוגמא שו"ע חו"מ רכז, ח), אולם כאשר אין דבר המאכל קיים בעולם ודנים אנו על חזרת הפרש המחיר, מחיר דבר המאכל נמדד לפי מודד אוביקטיבי, כמה פחות ערך הוא בגלל איסורו. במצב שלא השוק הוא הקובע אלא חכמים, צריכים אנו להתחקות אחרי שורש האיסור שהטילו, וכאשר לא קבעו שלאיסור יש השלכה לדיני ממונות ואוקמוה לענין זה אדאורייתא, ממילא מחירו של דבר המאכל לא השתנה אוביקטיבית עקב האיסור שהטילו עליו חכמים. לדברי הש"ך יש לומר, דמה דקיי"ל שמחזיר אונאה אף כשאינו מחזיר החפץ, עיין שו"ע חו"מ רכז, לה, היינו דוקא כשהחפץ או המלאכה שוים אוביקטיבית פחות, אך לא בנדון כנדו"ד.

הנתיבות (רלד, ג) מתרץ את הקושיה הנ"ל באופן שונה, וז"ל:

"ואפשר דאף דבאיסורי תורה אפילו אוכלן בשוגג צריך כפרה ותשובה להגן על היסורין, מ"מ באיסור דרבנן אין צריך שום כפרה וכאילו לא עבר דמי ... והרי הוא לאוכל כאילו אוכל כשירה והרי נהנה כמו מן הכשירה, ומשום הכי צריך לשלם כל דמי הנאתו."

מדברי הנתיבות נמצאנו למדים שהטעם שאינו משלם את הפרש המחיר שבין כשרה לאסורה מדרבנן, מפני שבפועל - בגשמיות וברוחניות - לא ארע לאוכל כל נזק. ומ"מ צריכים להשלים ולומר גם לדברי הנתיבות את החילוק שכת' לעיל, דדוקא לענין מום התלוי במנהג בני המדינה, וכן כאשר החפץ קיים ודנים אנו בדיני אונאה ביחס למחיר שוויו בשוק, יש גם באיסור דרבנן דין מום ודין אונאה. אך כאשר דבר האוכל אינו קיים בעולם מחמת שאכלו הקונה, ובא הקונה בטענה שמכרו לו דבר הפחות בשוויו, עונים אנו לקונה שהאיסור לא הפחית את ערך דבר המאכל לאחר שאכלו בשוגג, ומבחינתו אין חילוק בין אם היה אוכל דבר מאכל הנקי מאיסור דרבנן או שאכל בשוגג דבר מאכל האסור מדרבנן.

מנגד - יש אחרונים הסוברים שמנכה לו הקונה את הפרש שבין מחיר דבר מאכל מותר לדבר מאכל האסור מדרבנן. המחנה אפרים (אונאה סי' כו) לאחר שכתב שאפשר לומר שאין נפשו של אדם חותה מאכילת איסורין, כתב וז"ל:

"אבל עדיין נראה לי דאינו משלם כמו שנהנה, דכיון דזה מקח טעות הרי זה לא מתחייב אלא בדמים שהיה שוה ולא יותר. ולא דמי לההיא דפרק אלו נערו דמשלם כל כמה שנהנה, דהתם נתכוין להנות מאותה אכילה, אבל הכא אגן סהדי דאילו היה יודע זה לא היה קונה אותו."

אם נלך באותו קו הסבר שכת' לעיל, הרי שלדעת המחנה אפרים אי המצאותו של דבר המאכל בעולם אינה גורעת מזכות הלוקח לטעון שלא התחייב בתמורת דבר המאכל אלא לשלם לפי ערכו בשוק, ובשעת המכר לא התחייב לשלם לפי המחיר הנקוב אלא לפי שוויו.

גם בשער המשפט (רלד, א) הביא מדבריי הפרי חדש שכתב לחלוק על הש"ך, וז"ל

"והרב פרי חדש שם כתב עליו (על הש"ך) ... ועיקר קושיתו אינו כלום, דמה שכתב המחבר שאינו מחזיר לו כלום מיירי במידי דכי הוי מהדר ליה בעינא ולא אכל ליה, הוי מזדבין במה שמכרו, כגון שגבינת עכו"ם שאסורה מדברי סופרים וגבינת ישראל שוים במקח אחד, אבל בטבל דרבנן או בטריפות מחמת איסור דרבנן, הדבר ברור שמנכה לו ההפרש שבין כשירה לטריפה, וכן בטבל מנכה לו מה שהיה צריך לתקנם, יע"ש."

הפרי חדש מעמיד את המחבר באוקימתא שאין הפרש בין מחיר דבר המאכל האסור מדברי סופרים לדבר מאכל דומה הכשר, אבל כשקיים הפרש, גם לדעת המחבר, הקונה ינכה ממחיר המאכל את ההפרש הקיים. אלא שהשער המשפט כתב דדבריו דחוקים להעמיד את המחבר באוקימתא זו, עיי"ש. וכדעת הפרי חדש מצאנו גם בדברי החתם סופר בתשי' (חו"מ סי' קפ). לדעת החתם סופר, כיון דהוי מקח טעות, אם עדיין לא פרע לו אין צריך לשלם אלא כשווי, עיי"ש. ועי"ע במהרי"ט אלגזי (פ"ה דבכורות, סי"ק נא ד"ה והנה הרמב"ם, וד"ה וראיתי לש"ך, מט-ב בעמודי המהרי"ט). ובמחלוקת פוסקים זו יכול הלקוח המוחזק לומר קים-לי כדעת הח"ס, הפר"ח, המחנה אפרים, וכ"כ בפת"ש חו"מ סי' רלד סוס"ק א.

וגם בנדו"ד, אף שאכילת בשר שאינו "חלק" אינו מדרבנן אלא ממנהג טוב, מ"מ כיון שבא עליו בטענת מקח טעות וכמש"כ לעיל, יכול המוחזק לטעון קים-לי כדעות שאיני צריך לשלם אלא כשווי. ובנדו"ד יש לחשב מחיר מנה הכוללת בשר "חלק" ומחירה בבשר שאינו "חלק", ואם הלוקח מוחזק עדיין בהפרש, אין לחייבו לשלם.

לאור האמור לעיל :

א. אם התנו ביניהם שיספק בשר "חלק", יכול ראובן לבטל את המקח בטענת מקח טעות. אך אם לא סיכמו זאת מפורש, אף אם ידוע ששמעון מספק בשר "חלק" וראובן הינו מהמהדרים בכשרות, צ"ע אם יכול לבטל את המקח, אך בכ"ע ישלם רק ע"פ מחיר שווי המנה.

ב. במידה והבשר נאכל ואינו יכול להחזירו, אם ראובן מוחזק בדמי המקח או במקצתם, לא יפרע אלא מחיר שוויו המנה, ואם כבר פרע לשמעון, אין שמעון צריך להחזיר את ההפרש.

מסקנות

א. כאשר מכר לו מין שונה ממה שביקש לקנות, המכר בטל. אך כשמכר לו אותו מין רק מאיכות שונה, יש כאן מעין טענת אונאה.

ב. 1. כאשר השינוי אינו אובייקטיבי, אלא הקונה מחמת אנינות דעתו אינו חפץ בסוג שנמכר, אינו מקח מקח טעות אא"כ ידוע שהקונה אנין דעת.

2. כשידוע שהלקוח מקפיד לאכול בשר "חלק" ומכר לו בשר שאינו "חלק", הוי מקח טעות.

3. והוא הדין אם הזמין עבור אורחים שמקפידים לאכול בשר "חלק".

4. כשלא התנו מפורש על בשר "חלק", אף שמקובל בעיר שפלוגי מספק בשר "חלק", יתכן והכוונה להכשר מהודר, ואם סיפק לו בשר מהכשר מהודר אף שאינו "חלק", לא הוי מקח טעות.

ג. 1. כשכבר אכל דבר האסור לאכילה מדברי סופרים, נחלקו הפוסקים אם המוכר מחזיר לו את ההפרש בין דבר מותר לדבר שנאכל.

2. בטעם הסוברים שאין מחזיר לו ההפרש - יש המסבירים שלענין ממון אוקמא אדאורייתא ולא גזרו חכמים, ויש המסבירים שבאסור דרבנן שאכלו בשוגג, הרי זה כאילו לא עבר על איסור.

3. בכגון זה יש ללכת אחר המוחזק, ואם הקונה מוחזק, מנכה לו את ההפרש, ואם המוכר מוחזק, אינו מחזיר לקונה את ההפרש.

4. והוא הדין לענין מכירת בשר שאינו "חלק", שהוא ממנהג טוב.